

Afganistan Özbek Şairlerinin Şiirlerinde Ali Şir Nevaî

Karimullah OYGHAGH *

Özet

15. yüzyılda yaşayan büyük şair, devlet adamı ve mütefekkir Ali Şir Nevaî, eski Horasan ve günümüz Afganistan'ın Herat şehrinde dünyaya geldi. Eğitimini Herat, Irak, İran'ın Meşhed şehri, Buhara ve Semerkant gibi şehirlerin medreselerinde aldı. Ali Şir Nevaî, yalnız Çağatay sahasının değil bütün Türk dünyası edebiyatının en önemli şair, dilbilimci ve siyaset isimlerinden biridir. Çağatay Türkçesinin kurucusu olarak kabul edilen Nevaî, döneminin zor zamanlarına rağmen yazdığı Muhakemetü'l Lügateyn adlı eseri ile Türkçenin köklü bir dil olduğunu ortaya koymuştur. Nevaî, Çağatay Türkçesinde Nevaî ve Farsçada Fani soyadıyla yazdığı önemli eserleriyle Türk ve edebiyat dünyasında kendine özel bir yer edinmiştir. Nevaî'nin yaptığı büyük hizmetlerden dolayı günümüzde birçok şair ve yazar, onu eserlerinde anmakta ve büyük bir saygı ile bahsetmektedir. Özellikle Özbek şairleri, Nevaî'yi büyük insan, dilci, halkın babası, adaletin sembolü gibi sıfatlarla nitelendirmektedir. Bu makalede onun edebî kişiliğine dair değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Nevaî, Afganistan Özbek Edebiyatı, Afganistan Özbek Şairleri.*

Nevaî in The Poetry of Afghan Uzbek Poets

Abstract

Ali Shir Nevai, a great poet, statesman, and thinker of the 15th century, was born in Herat, the city of ancient Khorasan and present-day Afghanistan. He received his education at madrasas in cities such as Herat, Iraq, Mashhad in Iran, Bukhara, and Samarkand. Ali Shir Nevai is one of the most important poets, linguists, and political figures not only in the Chagatai region but also in the entire Turkic world. Considered the founder of the Chagatai Turkish language, Nevai, with his work "Muhakemetü'l Lügateyn" written during difficult times, demonstrated that Turkish is a deep-rooted language. Nevai has earned a special place in the Turkish and literary world with his significant works written under the pen names Nevai in Chagatai Turkish and Fani in Persian. Due to the great services rendered by Nevai, many poets and writers today mention him in their works and speak of him with great respect. Uzbek poets, in particular, describe Nevai as a great man, linguist, father of the people, and symbol of justice. This article evaluates his literary personality.

Keywords: *Nevai, Afghan Uzbek Literature, Afghan Uzbek Poets.*

* Doktorant, Pamukkale Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeler ve Edebiyatları Ana Bilim Dah, ORCID: 0000-0002-7689-4157, karimullahoyghagh@gmail.com

Giriş

Afganistan, çok eskilerden beri çeşitli Türk boylarının yaşadığı önemli bir bölgedir. Günümüzde Afganistan adı ile tanınan topraklar eskiden Horasan olarak adlandırılan Türklerin ana topraklarından bir parçadır. Bugünkü Afganistan geçmişte birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Tarihi kayıtlara göre Afganistan'da MÖ 500'de Sakalar, Kuşanlar, Akhunlar, Araplar ve Sasanî devletlerinin parçalanmasıyla Gazneliler hâkimiyet kurmuştur. Gazneli Mahmut zamanında, Türk-İslam nüfusu Afganistan'a iyice yerleşmiş hatta Hindistan'a kadar yayılmıştır. 1040'ta Afganistan'daki hâkimiyet Gaznelilerden sonra Selçuklulara geçer (Saray, 1987: 20-27). Sonra Afganistan'a Moğol Akınları başlar. Horasan bölgesinde 1370-1405 yılları arasında Timurular, 16. yüzyılın başında Şeyban Han yani Özbekler hâkimiyeti, 1505 yılından sonra Babür iktidarı, 1734-1747 yılları arasında Nadir şah Afşar'ın, 1747 yılından sonra ise Abdalların iktidarı başlamıştır (Berlas, 1994: 129). Afganistan'ın etnik yapısını; Türkler, Tacikler, Nuriler, Çaraymaklar, Beluçlar, Hindular, Peştun'lar, Araplar, Tacikler, Hazaralar, Aymaklar oluşturmaktadır. Afganistan'da Peştunlardan sonra en fazla nüfusa sahip millet Türklerdir. Afganistan Türklerinin en büyük grubunu Özbek Türkleri oluşturur. Özbeklerden sonra en kalabalık nüfusa sahip olan etnik grup Türkmenlerdir" (Jarring, 1939: 57-73).

Afganistan'da günümüzde Türk boyları olan Özbek, Türkmen, Kırgız, Kazak, Tatar, Kızılbaş, Avsar ve Farsça konuşan Türkler yaşamaktadır. Afganistan topraklarında 15 milyona yakın Türk varlığı bulunmaktadır. Özbek Türkleri, Türk boyları arasında en fazla nüfusa sahip olanlardır. Özbekler, çoğunlukla Güney Türkistan bölgesinde,

Afganistan'ın kuzeyinde yaşamaktadır. Afganistan Özbeklerinin eğitim dili Farsçadır. Özbekler, kalabalık yaşayan bölgelerde Özbekçe dersler okullarda hafta içi iki veya üç saat okutulmaktadır; üniversitelerdeki Özbek Türkçesi bölüm dersleri ise yüzde yetmiş oranında Özbekçe yapılmaktadır. Özbekler, kendi dillerini günlük hayatta normal olarak kullanmaktadır. Farsça ve Arapça kelimeler, Afganistan Özbeklerinin dilini etkilemiştir. İnsanlar, karşılığı olmasına rağmen Farsça ve Arapça kelimeleri benimsemişlerdir.

Afganistan'ın kuzeyi dışında yaşayan Özbeklerin çoğu Farslaşmıştır ve kendi aralarında bile Farsça konuşmaktadır. Afganistan'ın kuzeyinde yaşayan Özbekler, geçmişten gelen kültürlerinin bir kısmını yaşatmakla birlikte, maalesef bazı gelenek ve göreneklerini unutmuşlardır. Özbekler, Afganistan'ın farklı bölgelerinde yaşasalar bile gelenekleri aynıdır. Afganistan'ın kuzeyine (Güney Türkistan) Peştunlar, 1919 yılından itibaren yerleştirildi. Önceden bu bölge, Peştunların yaşadığı bir yer değildi. Peştun hâkimleri, kuzey bölgesindeki Türklerin tarla, ev ve bahçelerini zorla kendi vatandaşlarına teslim ederek kendilerinden Güney Türkistan'a özel yöneticiler tayin etti. Türklerin bölgesine gelen "Gül M. Mumand" adlı şahıs, Türklerle ait olan tüm tarihi eserleri yok etmeye çalıştı; önceden Türkçe olan şehir, köy ve özel mekân isimlerini Türkçeden Peştuncaya çevirdi. Özbekçe ve Türkmençe yazılan el yazması kitapları yakırdı. Camilerde eğitim kitabı olarak Nevaî, Fuzûlî ve Maşrab'ın eserlerinin okunmasını yasakladı. Özbek yazar, şair ve bilim insanları tutuklandı. Özbekler ve Özbek Türkçesi bu yıllarda karanlık günlerden geçti. Özbeklerin, yirmi yıl öncesine kadar kendi dillerinde konuşmaları bile yasaktı ve hakarete uğruyordu. Afganistan'da 2000 yılına kadar başa gelen tüm yöneticilerin, Özbekler ve Özbek dili

için zulümden başka herhangi bir çalışması olmamıştır.

2000 yılında Taliban yönetiminin çökmesi, ABD'nin gelişi, Özbeklerin yıllar boyunca verdiği mücadele ve Hamid Karzai başkanlığında yeni bir yönetim başlamasıyla Afganistan Türkleri, özellikle Özbekler için yeni bir sayfa açıldı. İlk olarak 2003 yılında Özbek büyüklüğünün mücadelesiyle Özbek Türkçesi, Afganistan'ın yeni anayasasında üçüncü resmi dil olarak kabul edildi. 12. sınıfa kadar Özbeklerin yaşadığı bölgelerde Özbekçe ders kitapları basıldı; gazete, televizyon ve radyolar bu dilde yayına başladı. Üniversitelerde Özbekçe bölümleri açıldı. Özbek gençleri eğitim için başta Türkiye olmak üzere Özbekistan, İran ve diğer ülkelere gönderildi. Bu başarılar, Özbek halkının yıllar boyunca can ve mal pahasına verdiği mücadelelerin sonucudur. Ancak bu yapılanlar, Afganistan topraklarında yaşayan köklü ve azimli bir millet için yeterli değildir.

Bu çalışmada, Ali Şir Nevaî'nin Türk diline hizmetleri, edebi kişiliği, hayatı ve Afganistanlı Özbek şairlerinin şiirlerindeki yeri üzerinde durulacaktır.

1. Günümüzde Afganistan'da Özbek Edebiyatı

Afganistan Özbek Türkçesinin kökenleri, Çağatay edebiyatına dayanır. Bu edebiyatın doğduğu ve şekillendiği önemli merkezlerden biri de, Türk dünyasının büyük şairi Ali Şir Nevaî'nin doğum yeri olan Herat'tır. Horasan ve Timurluların başkenti olarak bilinen bu şehir, Türk kültürü ve edebiyatının beşiği olmuştur. Nevaî'nin yanı sıra Lütfi, Sultan Hüseyin Baykara, Atayî, Hamit Balhi ve Hilal Hirevi gibi edebiyatçılar da Çağatay edebiyatını bu şehirde geliştirmişlerdir.

Çağatayca, sadece bu bölgede değil, Batı-Doğu Türkistan, Osmanlı, Azerbaycan ve Hindistan'a kadar geniş bir coğrafyada konuşulmuştur. (Türker, 1998: 199).

Afganistan'da Afganların hakimiyetiyle birlikte Özbek Türkleri, siyasi ve kültürel baskılara maruz kalmışlardır. Ancak 18. yüzyılın sonlarına kadar Özbek şair ve yazarları edebi çalışmalarına devam etmişlerdir. Balh, Akça, Şibirgan gibi bölgelerde yaşayan Özbek hanlarının saraylarında yetişen Balh Emiri Eşan Urak, Akça Emiri Eşan Sadır, Şibirgan Hakimi Mir Hakim Han, Aybek Hanı Mir Baba Bek, Handhuy Hakimi Gazenfer Han, TaşKurgan Emiri Yiğit Ali Bek, Sar-i Pol Hanı Mahmut Han ve Katagan Emiri Şah Murat Bek gibi şairler, hem Farsça hem de Özbekçe eserler vermişlerdir. Zamanla, Özbek şair ve yazarlar kendi dil ve edebiyatlarını koruma mücadelesi vermişlerdir. Bu mücadelelerin sonucunda Çağatay edebiyatı, günümüz Özbek edebiyatına dönüşmüştür (Türker, 1998: 200).

Afganistan'ın kuzeyindeki Özbek hanlıklarının yıkılmasıyla birlikte, 19. yüzyıl başlarında Özbek edebiyatı gerilemiştir. Ancak yüzyılın ortalarından itibaren Şarafidin Şaraf, Palang Poş, Abul Hayir Hayri, Mevlana Kurabet, Huday Nazer gibi şairlerin ortaya çıkmasıyla yeniden canlanmıştır (Amini, 2015: 25).

Son elli yılda sürekli savaş altında yaşayan Afganistan Özbek Türkleri, yaşayan koşullarının Tüm zorluklarına rağmen öz sanat ve edebiyatlarından uzak kalmamışlardır. Özbek şair ve yazarları kendi çabalarıyla edebi eserleri yaratarak öz dillerine sahip çıkmışlar. Özbek şairlerini şiirlerinde genel olarak mücadele, haksızlığa karşı diriliş, din, halk, sevgi, tabiat güzellikleri vb. konulara yer verilmiştir.

Afganistan'da yaşayan Özbek boylarının en büyük boyunu Karluklar ve Türkistan bölgesindeki Özbekler oluşturduğu için şair ve yazarların çoğu, Faryab, Cvzcan ve Ser-i pol ağzı esas alınarak yazmıştır.

2. Afganistan'da Çağdaş Özbek Edebiyatının Başlangıç Devri

Afganistan'da ortaya çıkan bu dönemdeki Özbek çağdaş edebiyatı, zulüm dolu bir ortamda şekillenerek varlığını gösterdi. Bu dönemde, Hoday-Nazar Habir, Abdulhayir Hayri, Abdulhalim Haya, Abdulmumin Hamid Faryabi, Nazmudin Ayan gibi şair ve yazarlar Özbekçe ve Farsça şiirler yazmaya başladılar. Bu dönemlerde Özbek Türkçesi için yaynevi olmadığından yazarlar kendi şiirlerini el ile yazmışlar. Yazılan eserler herkes tarafından okunuyormuş. 1998 yılından başlayarak Afganistan çağdaş Özbek edebiyatı döneminde birçok şair ve yazar, kendi edebi eserlerini Özbek Türkçesinde yayımlamaya başladı. Özellikle bu yıllarda gazete, TV ve radyolarda Özbek dili ve edebiyatı için büyük önem kazandı. Afganistan çağdaş Özbek şair ve yazarları, Ali Şir Nevaî, Babür Şah, Maşrap, Sufi Allah Yar ve Hoca Ahmet Yesevi gibi klasik Türk Özbek şairlerinden etkilenerek şiirler yazmışlar.

Ana dillerine yazarak Afganistan Özbek dili ve edebiyatının gelişmesine büyük katkı sağlayanlar arasında, Kadir Palang Poş, Mevlana Nimetullah, Cinaydullah Hazık, Nadim Kaysari, Mukimi Andhuyi, Mir Alim bek, Gamgim, Mevlana Gurbat, Mevlana Anber, Ergaş Uçkun, Nazar M. Nava, Martin Andhuyi, Şarafidin Şaraf gibi isimler yer almaktadır. Bu şair ve yazarlar, siyasi sıkıntı ve zulümlere rağmen mücadele ederek Türk Özbek edebi dili için çalışmışlardır.

Afganistan'ın 2003 yılında kabul edilen Anayasası'nın 16. maddesinde Özbek Türkçesinin üçüncü resmi dil olarak kabul edilmesiyle bu dilde gerekli işlerin yapılması başladı. Afganistan'ın kuzeyinde çoğunluğu teşkil eden Özbek Türkleri, kendi dillerini geliştirmek için öz imkanlarıyla her türlü faaliyeti yapmışlardır. Ne yazık ki Afganistan devleti, Özbek şair ve yazarların yazdığı eserlerin yayımlanması için herhangi bir destek vermemiştir. Ancak Özbek yazarlar, kendi ana dillerine olan sevgileri sayesinde eserlerini kendi imkanlarıyla bastırmışlardır (Sibat, 2016: 3).

Bu kısa sürede Özbek şair ve yazarlarımız birçok nazım ve nesir eseri yazdılar: Dr. Şefike Yarkın, Dr. M. Alim Lebib, Dr. M. Salih Rasih, Ustat Salih Muhamat Hasas, Rahim İbrahim, Zikrullah İşanş, Alim Kokan, Kazim Emimi, Nurullah Altay, Taşkın Bahai, Gulam Sahai, Andhuyi, Fazıl Ahmat burgit, Fırışta Begün, Sayit Yakub Talih, Azizullah Faryabi gibi şair ve yazarlar Afganistan çağdaş Özbek Türkçesinin gelişmesi için önemli rol oynamışlardır (Sibat, 2016: 4).

3. Afganistan Özbek Türkçesinde Yazılan Bazı Önemli Eserler.

Afganistan Özbek Türkçesi için yirmi yıl önce, basılan Ali Şir Nevaî, Maşrap Neman-gani, Hoca Nazar M. Hüveyda, Ahmet Yesevi gibi şairlerin eserleri ve birkaç dini eser dışında Sovyet döneminde yazılmış bazı şiir kitapları dışında pek eser bulunmamaktaydı. Son yirmi yılda Afganistan Özbek Türkçesi resmi bir dil olduktan sonra, yıllarca kendi dillerinde yazmayı arzu eden Özbek yazarlar eserler üretmeye başladı. Özellikle zorlu dönemlerde yazılan bu eserler, daha sonra basıldı.

Dr. Şafike Yarkın ve M. Halim Yarkın'ın Özbekçe-Farsça sözlüğü ve diğer yetmiş yakın

Özbekçe eseri, Üstat Rahim İbrahim'in Özbekçe derici sözlüğü ve birçok hikaye ve araştırma eseri, Nurullah Altay'ın Özbekçe sözlüğü, Bahrudin Sarıgın Özbekçe sözlüğü, Nevaî ve Babür eserleri, Kazim Eminî'nin yirmiye yakın Özbekçe eseri, Dr. Aminullah Hankeldi'nin "Türkistan ve Kökçe Ceyhun İzinden" adlı romanı, Afganistan Özbeklerinin tarihi, onlarca genç ve yaşlı şairin şiir eserleri ve yüzlerce eser Özbekistan'ın Latin ve Kiril alfabesinden Afganistan Özbeklerinin kullandığı Arap alfabesine çevrildi. Ayrıca, İngilizce, Farsça ve Türkçeden Özbek Türkçesine çeviriler yapıldı (Yarkın, 2010: 20-50).

Afganistan'da Özbek Türkçesinin gelişmesi için bazı medya kuruluşları da kuruldu. "Yıldız" gazetesi, Afganistan Özbeklerinin dilinde yayınlanan ilk gazete olarak kayıtlara geçti. Afganistan Milli Televizyonunda günlük yarım saatlik Özbekçe programlar yer alırken, daha sonra birçok özel Özbek televizyon ve radyosu açıldı. "Ayına" televizyonu, yıllarca zulüm gören Özbek dilinin sesi oldu. Batur, Almas, Ay, Birlik gibi kanallar tamamen Özbekçe yayın yaparken, Aryana, Nur, Nurin gibi diğer kanallar da Özbekçe programlara yer verdi. Afganistan'ın kuzeyindeki birçok ilde Özbek Türkçesinde yayın yapan onlarca televizyon ve radyo istasyonu kuruldu.

Şöyle, Batur, Almas, Ay, Birlik gibi Televizyon kanalları sadece Özbekçe yayın vermeye başladı. Onun dışında Aryana, Nur, Nurin, Rahi farda ve bir çok özel TV'lerde Özbek Türkçesinde programlara yer verildi. Afganistan'ın kuzeyinde çoğunluk olan dokuz ilde Özbek Türkçesine yayımın veren onlarca TV, radyo açıldı: Maymane Sesi, Türkistan, Ayına, Almas, Arzu, Hakikat, Payman, Ayhanım, Amu, Taharisran vd. Son yirmi

yılda Özbek gençleri ve büyüklerinin mücadelesi sonucunda resmi olarak kendine yer bulan Özbek Türkçesi, Afganistan'ın bütün bakanlık ve diğer idarelerinin belge yayınlarında Farsça ve Faştuca ile birlikte kullanılmaya başlandı.

Bu süreç içinde: Yıldız, Koyaş, Doğru Yol, Yazgdi, Çavuş, Bilgi, Taharistan Kozgusi, Közgi, Koraş, Ildiz, Nevaî, Çolpan, Aydın, Talukan, Ak Yol, Bolak, Bulut, Karaş, Sağlam, Tirmur, Millet Sesi, Işanç, İzgu vb. Gibi gazeteler Özbek Türkçesinde yayına açıldı. (Tulkin, 2020: 241-42).

Gazetelerde genel olarak, Türklerin tarihi hakkında bilgiler, günlük haberler, Özbek şairlerinin hayatı ve şiirleri halk edebiyatından örnek ve diğer konular neşrediliyordu. Ne yazık ki 2021 yılında Taliban'ın tekrar yönetime gelmesiyle Afganistan'da siyasal ve ekonomi sıkıntılardan dolayı bütün televizyon, radyo ve gazeteler kapatıldı. Özbeklerin yıllarca mücadeleden sonra yirmi yıl içinde kazandıkları tüm başarılar yok oldu.

2003 yılının ocak ayında Afganistan Anayasası'nın yeniden yazılması için Afganistan genelinden, 500'den fazla millet vekilleri başkent Kabil'e toplandılar. Bunlar arasında Afganistan Türkleri özellikle Özbekler ve Türkmenlerin bilim adamları ve siyasi liderleri de vardı. On beş gün süren bu toplantıda Anayasa'nın 63. maddesinde Afganistan Türklerinin dilleri ülkenin üçüncü resmi dili olarak kabul edildi. Yıllarca bu hayal için mücadele eden ve yaşayan Türkler bu olayı kendileri için yani ve mutlu bir sayfa açıldığını gördüler. Afganistan Özbekleri tarihinde ilk defa görülen bugün onlar için bir bayram olarak geçmektedir.

Son yirmi yıl içinde Özbek Türkleri için özel günlerden birisi de Özbek dili milli Günü'dür. Afganistan takviminde 21 Ekim Özbek dili milli Günü olarak geçmektedir. eski Afganistan Cumhurbaşkanı M. Aşraf Gani 2019 yılında Özbek büyükleri ve bilim adamları ile bir araya gelerek 21 Ekim'i Afganistan Özbek dilinin dili Günü ilan etti. O tarihten bugüne kadar her yıl Afganistan genelinde özellikle Kuzey bölgesi ve dünya genelinde yaşayan Afganistanlı Özbekler tarafından 21 Ekim bir büyük bayram olarak coşkulu bir şekilde kutlanmaktadır. Böyle bir günün Afganistan tarihinde Özbekler için, kendi dilleri, varlıkları ve geçmişlerine sahip çıkmaları için büyük önem kazandırmaktadır. (Farahmand, 2020: 10).

4. Nevaî ve Afganistan Özbek Edebiyatı

Türk dünyasının en önemli ortak şahsiyetlerinden biri olan Ali Şir Nevaî, Türk dilinin ve edebiyatının gelişmesine büyük katkılar sağlamış önemli bir edebiyatçıdır. 1441 hicri yılında günümüz Afganistan'ının batısında yer alan Herat şehrinde doğmuştur. Babası Gıyaseddin Bahadır, Bahadır Barlas boyundan olup, annesi ise dönemin ünlü şairlerinden Mir Seyit Kabili ve Mir Ali Garib'in kız kardeşidir. Anne tarafından da soyu, dönemin önemli şahsiyetlerine dayanmaktadır. Ali Şir Nevaî, Türk kökenli olmasına büyük önem vermiş ve bu durumu şiirlerinde de dile getirmiştir. Ali Şir Nevaî, babası ve annesinin Türk boylarından olmasını şöyle dile getirmiştir:

Atam bu âsutan'ın hak bezi

Anam hem bu sera bustân kenizi.

Nevaî ilk eğitimini babası ve dayısından aldı. (Amini, 2014). 1447 yılında Sultan Şahruh'un

vefatıyla Herat'ta taht kavgası yükseldi ve iç savaşlar başladı. Kiçkine Bahadır, oğlu Nevaî ile birlikte diğerleri gibi vatanından ayrıldı. Nevaî, Irak'ta Zafername eserinin yazarı Şerefeddin Ali Yazdi'nin yanına giderek ondan eğitim aldı. Ebu'l Kasım Babür Herat tahtına geçtiğinde, Nevaî ailesi ile birlikte öz vatanına döndü. Beş yaşında Hüseyin Baykara ile okula başladı ve babasının vefatından sonra Hüseyin Baykara ile birlikte Ebu'l Kasım Babür'ün hizmetine girdi. (Aşık, 2019:11). Gençlik yıllarında önemli mutasavvıf Abdurrahman Cami ile tanışarak onun öğrencisi oldu. Mevlana Cami, Nevaî'nin hem şair hem de devlet adamı olarak yetişmesini sağladı. Nevaî, Herat dışında Meşhed, Semerkant, Buhara ve Irak gibi şehirlerde büyük alimlerin öğrencisi oldu. (Rasikh, 2009). 1469'da Ebu Seyit Mirza'nın Irak seferine çıkmasıyla Herat tahtına geçen Sultan Hüseyin Baykara, çocukluk arkadaşı Nevaî'yi Semerkant'a yanına çağırdı. Nevaî, 1469'dan 1472 yılına kadar mühürdarlık yaptı, 1472'den 1490 yılına kadar divan beyliği görevini üstlendi. (Aşık, 2019:10). 1490 yılından itibaren kendi isteğiyle devlet işlerinden ayrılarak Çağatay Türkçesini güçlendirmek için şiir ve edebiyat ile uğraştı. Devlet görevleri sırasında halk için kervansaray, cami, medrese ve kütüphane gibi birçok yapı yaptırdı. Nevaî, 1501 yılında Herat'ta vefat etti ve mezarı Gövhersad Begüm bahçesindedir. (Yarkin, 2018).

Ali Şir Nevaî'nin edebi hayatı çok küçük yaşta başladı ve yalnız Çağatay Türkçesi değil, Türk dünyası edebiyatı için de büyük eserler kazandırdı. Nevaî'nin Muhakemetü'l Lügâteyn eseri, Türk dili tarihinde Divan-ı Lügati't-Türk'ten sonra ikinci önemli kitaptır. Nevaî, diğer dillerde benzeri olmayan Hamse, Hazayinül Mâani, Mecâlis'ün Nefâis gibi eserleriyle o dönemdeki Türkçenin güçlü bir dil olduğunu göstermiştir.

Büyük tarihçi, Hand Mir, Nevaî hakkında şöyle der: “*O büyük ve latif insan, sözleri manalı, manzum babında nazik, sözleri zengindir.*” Babür, kendi eseri Babürname’de, Nevaî’nin büyük bir şair olduğunu ve onun kadar çok yazan kimsenin olmadığını belirtir. Fuat Köprülü, Nevaî’nin dili ve üslubu hakkında net bilgiler vererek şöyle der: “*Çok ince hislere, zengin ve renkli hayallere, sanatlı ve hatta zaman zaman fazla yapmacıklıkla beraber, selâsetli ve ahenkli bir üsluba sahip olan Nevaî, manzum ve mensur eserlerinde türlü üslup farklılıkları göstermiş, bazen ağır süslü, bazen açık ve sade, daima canlı ve ahenkli bir ifade gücüne sahip olmuştur*” (Köprülü, 1941: 302). Akara göre Nevaî çağının dünya şairidir, çünkü onun kadar kimse çok sayıda kelime kullanmamıştır (Akar, 2019: 191).

Nevaî’nin edebi ve siyasi şahsiyeti ve düşünceleri hakkında dünya ve Türk bilim adamları tarafından birçok araştırma ve bilimsel eser yapılmıştır. Bu çalışmalarda Nevaî’nin ana vatanı günümüz Afganistan olarak belirtilmiştir. Özellikle Özbek yazarlar bu konuya ilgi göstermişlerdir. Örneğin, Muhammed Halim Yarkın’ın “Simayi Ali Şir Nevaî”, Şefika Yarkın’ın “Tatbi Şâiran Az Nazari Nevaî”, Rahim İbrahim’in “Nevaî ve Kadın” gibi eserleri bu konuda önemli kaynaklardır. Günümüz Afganistan Özbek edebiyatı, tamamen Çağatay edebiyatının niteliğindedir. Afganistan Özbeklerinin dili uzun süredir Farsçanın etkisi altında olsa bile, edebi dil, şiir ve nesirde edebi özellikler, ses biçimleri, motifler ve şekiller bakımından Çağatay edebiyatı ile yakın ilişki göstermektedir. Bunun en önemli nedeni, Çağatay edebiyatının en güçlü temsilcilerinden olan Ali Şir Nevaî, Babür, Şeybani Han, Lütfi Heravi, Mirza Garibi gibi kişilerin ve eserlerinin Afganistan Özbekleri üzerindeki derin etkisi olmuştur.

Afganistan’da yaşayan Özbekler, bu edebi şahsiyetleri, özellikle Nevaî’yi ve onun canlandırdığı Çağatay edebiyatını atalarının mirası olarak kabul etmiş ve bu edebiyatı günümüze kadar yaşatmışlardır. Günümüz Afganistan Özbek edebiyatında Nevaî ve Çağatay edebiyatının etkileri açıkça görülmektedir. Muhammed Âlim Labib, Muhammet Matin Andhuyi, Şefika Yarkın, Wakilzada Andhuyi, Mevlana Kurbat Azim Azimi, Şarhi Cevizcani gibi birçok şair, şiirlerinde Nevaî’ye atıfta bulunmuş ve onun mirasını devam ettirmiştir. Afganistan genelinde her yıl 9 Şubat, Nevaî’nin doğum günü olarak kutlanmaktadır.

5. Nevaî hakkında Afganistan Özbek Şairlerinin Düşüncelerine Dair Bir İnceleme

Afganistan Çağdaş Şairi Bütün Haydari, “Farhru Şanım Var” adlı şiirinde, Nevaî’nin edebiyat asumanında büyük edip ve bilim adamı olarak yer aldığını vurgulamaktadır.

دب آسمانیده تورگن قویاش ینگلیغ منوردور
علیشیر نوایی دیک فخرلی داستام بار

Edebi asumanında güneş gibi münevverdir

Ali Şir Nevaî gibi büyük kahırlı nüktedanım var (Akyüz, 2012: 173).

Afganistan Özbek Edebiyatı’nın önemli şairi Muhammed Alim Lebib, “Çav Avcı” adlı şiirinde; Nevaî’nin, Türk dilini zengin ettiği söyleyerek kendisinin söz sanatında tek olduğu yazmıştır.

ای نوایی، تورک لفظیده نوا ساز ایله گن
تیل قناتی بیرله چاو اوجیگه پرواز ایله گن
باییتیب جانندن عزیز اسره نگ بوتورکی تیلینی دیب
عصرلر اعماقیدن بیز ساری آواز ایله گن

Ey Nevaî, Türk dilinde saz-u neva eyleyen

Dil kanattı ile en yükse yerlere uçtun

Türk dili candan daha sevin ve zengin edin diye

Yüzler yıl önce gönülden seslendin (Labib, 2021: 18).

İnanç Tura şiirlerinde Nevaî'yi Türk şiirinin dedesi olarak göstermiştir. "Baba" adlı şiirinde Nevaî'nin Türkçe söz varlığını zengin ettiğini ve onun güneş gibi dile ruh verdiğini söylemiştir.

تېلىمنى اويىلرېمده بار قىلدىك
اوزىمنى اوزلىگىمگه يارقىلدىك
قوياشدىك اويلىرىنگ روھىم يارتىدى
كلام مىنگ جلوه سى عالم نى توتدى.

Dilini zengin ettin ve evlerimde var kaldın

Kendimi kimliğime yar kaldın

Senin güneş gibi düşüncelerin ruhumu aydınlattı

Sözlerinin cilvesi dünyaya meşhur oldu (Amini, 2006).

Afganistan genç şairlerinden Hal M. Bakoğlu, "Ulu Baba" adlı şiirinde onu, hikmette tek olarak yorumlamıştır.

عالم و عرفان كوكيده پارلاق يولدوز دير بابام
شعر و حكمتده ينه بىلگىن كه يالغوز دير بابام

Bilim ve irfan göğünde parlayan yıldızdır babam

Şiir ile hikmette yine bil ki yalnızdır babam (Yarkin, 2014).

Abdul Hâkim Bilim, kendi şiirinde Nevaî'yi büyük bir insan ve dünya genelinde tanılan bir şair olarak göstermiştir.

ای اولوغوار حضرتیم بابام نوایی آتینگیز
دانگ چیقارگن دهر ارا ولا گهر دور ذاتینگیز
معرفت اورنگیده میرکلام درجاتینگیز
ایله گی کونگلیمنی تسخیر شعرینگیز ایباتینگیز

Ey büyük Nevaî Hazretim senin adın Nevaî'dir

Sendin Adın dünya gelinde meşhurdur

Marifet örneğinde söz Emirisin

Senin şiir ve beyitlerin gönlünü esir etmiş (Yarkin, 2014).

Afganistan Özbek milli şairlerinden Azizullah Faryabi, "Ulu Nevaî" adlı şiirinde Nevaî'yi, büyük halk büyüğü, dil göğündeki yıldız, Türk dilinin mirası, Şairler sultanı ve bütün ömrünü dil ve halkına hizmet için geçirmiş olan bir şahsiyet diye yazmıştır.

اولوغ ایل نینگ اولوغی دور نوایی
ایل فصلی نینگ بهاری دور نوایی
تورک خلقی نینگ آسمانیده نوایی
پارله ب تورگن قویاشی دور نوایی
چیکدی خدمت یازدی آنه تېلیده
تورک تیلی میراثی دور نوایی
برچه عمرین ایلگه بیرگن تینمسدن
اولوغ ایل نینگ فخری دور نوایی

Büyü ulusun büyüğüdür Nevaî

İl fashının ilkbaharıdır Nevaî

Türk Halkının göğünde Nevaî

Parlayan yıldızdır Nevaî

Ana dilinde çok yazı çok çalıştı

Türk dilinin mirasıdır Nevaî

Bütün ömrünü halkı için geçirdi

Ulu ilin fahridir Nevaî

Afganistan'ın ünlü edebiyatçısı, Muhammed Matin Andhuyi, "Kuvaç Avcu" adlı şiirinde Nevaî'nin Türk şiiriyetinde bir sultan olduğunu aktarır.

قمره گنمیز شعرپوریتده غزل سلطان لیگین
حضرتیم اولکن نوایی ذات والا دن گپور.

Şiir yurdunu gazelde sultanlığımızla Fatih etmişiz

Hazretim şanlı Nevaî büyük kişiden söyle

Yazar ve şair Rahim İbrahim, "Özbek'im" adlı eserinde Nevaî'nin, Hugo, Tente, Lyon, Şiiler, Viyam, Puşkin ve Bayrından üstün görüyor.

مینگه هوگو آسمان و مینگه دانته بیرجهان
مینگه لیون بیرجهان مینگه شیلر بیرجهان
مینگه ویلیام بیرجهان و مینگه همینگوی بیرجهان
مینگه پوشکین بیرجهان و مینگه بیرون بیرجهان
لیک نوایی دیک بابام بار کوکسکی قلقان اوزبیگیم

Bana Hugo Asuman, bana tanta bir başka dünya

Bana liyon bir cihan, bana Şiler bir başka dünya

Bana Vilyam bir cihan, bana Himingoy bir başka dünya

Bana Puşkin bana Bayrun bir başka dünya

Çünkü Nevaî gibi Atam var yüreği kalkan Özbek'im

Karimullah Oyghagh "Ulu Nevaî" adlı şiirinde, Nevaî'nin Türk dilini ebedi kıldığını söyler.

ای اولوغ حضرت نوایی جاویدانم سیز مینینگ
بوجهانده شهرتیم هم آسمانیم سیز مینینگ
ای بابام، آنه تبلییم گه آسمان لر قورشه دیز
شان و شوکت بیر دایم کهکشانییم سیز مینینگ

Ey büyük Nevaî siz benim ebedi ettiniz

Bu cihanda şükrettim hem göğümsünüz benim

Ey babam, ana dilim için Asumanları yaptınız

Şan-u şüurat ile her zaman beni dünyamsınız (Yarkın, 2014: 63)

Zulmay Azizi, "Ulu İnsan" adlı şiirinde Nevaî'yi il babası, güçlü insan ve dil sultanı olarak tasavvur etmektedir. Ona göre Nevaî, biz ve dilimiz için can bağışlayan bir uludur.

سوزه لسم مین گر بابامدن ایلگه داستان دور بابام
تینمه یین دایم کوره شگن کوچلی انسان دیر بابام
انچه سوزلر سوزله سم شانینگه آزدیب اوپلریم
جا الیب تورگن کونگولده مینگه جاناندور بابام
تیل قورالی بیرله سوز ملکنی تسخیر ایله گن
کویله گن دوردانه سوزلرنی خوش الحاندور بابام
قویدی عالم گه اوزیدن یخشی آت یخشی صفت
معرفت باغیده گی تینگ سیز بیلممدان دور بابام

Eğer ben Nevaî babamdan söylersem o il içinde bir destandır

O her zaman dil için mücadele eden büyük insandır

Onu için ne kadar yazsam de çok azdır

O benim yüreğimde yer alan candır babam

Dil silahsız ile söz yurdunu fath etti

Onu söylediği sözler çok hoş seslidir

Dünyaya kendi den güzel isim baraktı

Bilim bahçesinde karşılığı olmayan bilim adamıdır babam (Yarkın, 2014: 193)

Özbek Şairi Salam Asım, “Yeni Açılan Güller” eserinde yar alan “Büyük Nevaî” adlı şiirinde, Nevaî ile onurlanmış ve onu büyük bir insan, fazilet ve iftihar sahibi bir şair olarak aktarmıştır.

نی اوچون کیم اول کیشی فخرو حشم گه ایگه دور
هم فضیلت دنیا سیده صاحب کوپ اعتبار
توغری ایتسه م شعریت دنیا سیه ده کوپ آز ایروور
میرعلیشیر نوایی دیک کیشی گه اقتدار

Çünkü o kişi onur ve iftihar sahibidir

Hem fazilet dünyasında güven sahibidir

Doğru söylersem şiir dünyasında onun gibi azdır

Mir Ali Şir Nevaî gibi iktidarlı kişi (Asım, 1980: 44).

Sonuç

Afganistan, coğrafi konumu ve tarihi süreç içerisinde Türk-İslam medeniyetinin önemli bir parçası olmuş, özellikle Çağatay edebiyatının merkezi olarak öne çıkmıştır. Ali Şir Nevaî gibi edebiyat dünyasının dev bir çınarı, bu topraklarda yetişmiş ve Türk kültürüne önemli katkılarda bulunmuştur. Nevaî'nin mirası, Afganistan'daki Özbek şair ve yazarları derinden etkileyerek, çağdaş Özbek edebiyatının temelini oluşturmuştur.

Ne var ki, siyasi çalkantılar, savaşlar ve sosyal değişimler, Özbek Türkçesinin ve kültürünün gelişimini zaman zaman sekteye uğratmıştır. Buna rağmen, Özbek halkı, diline ve kültürüne olan derin bağlılığı sayesinde bu zorlu süreçleri aşmayı başarmış ve edebiyatını zenginleştirmeye devam etmiştir.

Özbek şair ve yazarları, yaşadıkları zorluklara rağmen üretmeye devam ederek, hem kendi kimliklerini korumuş hem de gelecek nesillere önemli bir miras bırakmışlardır.

Son yıllarda, Özbek Türkçesinin Afganistan'ın resmi dillerinden biri olarak kabul edilmesi, bu dilin ve edebiyatının yeniden canlanması için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu sayede, Özbek şair ve yazarları daha özgürce eserler üretebilme imkanı bulmuş ve Özbek edebiyatı yeni bir dönem yaşamıştır.

Ancak, Afganistan'daki siyasi istikrarsızlık ve ekonomik zorluklar, Özbek edebiyatının gelişimini olumsuz etkilemeye devam etmektedir. Kütüphanelerin yetersizliği, yayın imkanlarının sınırlı olması ve eğitimdeki aksaklıklar, bu alandaki çalışmalarını zorlaştırmaktadır.

Özetle, Afganistan'daki Özbek Türkçesi ve edebiyatı, köklü bir geçmişe sahip, canlı ve dinamik bir kültürel mirastır. Ali Şir Nevaî'nin mirası, bu mirası yaşatan ve geliştiren Özbek şair ve yazarları sayesinde günümüzde de yaşamaktadır. Ancak, bu mirası korumak ve gelecek nesillere aktarmak için daha fazla çaba sarf edilmesi gerekmektedir. Uluslararası kuruluşlar, sivil toplum örgütleri ve yerel yönetimler, Özbek edebiyatının desteklenmesi için ortak projeler geliştirmelidir. Kütüphanelerin güçlendirilmesi, yayıncılığın teşvik edilmesi, edebiyat atölyelerinin düzenlenmesi ve eğitim programlarına edebiyat derslerinin eklenmesi gibi adımlar, Özbek edebiyatının geleceği için önemlidir.

Bu sayede, Afganistan'daki Özbek edebiyatı, sadece yerel bir değer olmaktan çıkıp, evrensel bir dilde insanlığa seslenen önemli bir edebiyat haline gelecektir.

Kaynakça

- Akbar, S. 2017. *Kazakha*. Kâbil: Pervane Yayınları.
- Akyüz, M. 2012. *Geç Dönem Çağatay Edebiyatından Günümüze Afganistan Özbek Edebiyatının Tarihi Gelişimi ve Faryab Edebi Muhiti*. İstanbul: Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Amini, K. 2006. *Afganistan Özbek Şairleri*. Kabil: Meyvand Yayınları.
- Amini, N. 2015. *Türk Özbek Edebiyatı Tarihi*. Kabil: Horasan Yayınevi.
- Aşkın, H. 2001. *Mazlum Türklerin Yürdü Afgan Türkistan'ı*. İstanbul: Turan Kültür Vakfı Yayınları.
- Atay, M. İ. 2015. *Nigahi Muhtasar Ba Tahrih Afganistan*. Kabil: Meyvand yayınevi.
- Azimi, C. 2013. *Türk-ha-i Afganistan*. Kabil: Horasan Yayınevi
- Barlas, K. 1994. *Afganistan Türklerinin Dünü ve Bugünü*. Ankara: TK Yayınları.
- Bayraktarlar, T. 2012. *Özbekçe Edebiyat Terimleri Sözlüğü*. Niğde: Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Hayri, A. S. 2007. *Afganistan'da Türkçe Okumanın Tarihi*. Kabil: Horasan Yayınevi.
- Kalafat, Y. 1994. *Kuzey Afganistan Türkleri, (Özbekler-Türkmenler-Hezaralar-Afşarlar-Kazaklar) ve Karşılaştırmalı Halk İnançları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı.
- Labib, M., A. 2021. *Kaygularım Duygularım*. Balh: Mirza UluBek yayınevi
- Oyghagh, K. 2019. *Afganistan'ın Tahhar Şehrinde Yaşayan Özbek Türklerinin Folkloru*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Saray, M. 1987. *Afganistan ve Türkler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Sibat, C. 2009. *18-19. Yüzyıllarda Afganistan'ın Siyasi ve Medeni Durumu*. Balk: Balh Üniversitesi Yayınları.
- Şarık, B. 2009. *Tarih Mutasari Türkistani Cunubi*. Tahran: Nakşine Yayınları.
- Vakilzade A., Gulam S. 2013. *Tarih Alanında Türkler*. Kabil: Çaphane-i Azizi Yayınları.
- Yarkın, M. H. 2010. *Kıtabname*. Kabil: Horasan Yayınevi.
- Yarkın, M. H. 2015. *Tarihi Özbekan Afganistan*. Kabil: Horasan Yayınevi.
- Yarkın, Ş. 2014. *İldizler İzinden*. Kabil: Eğitim Yayınları.